

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ ОБРАЗАЦ:
ПАМЋЕЊЕ И ЗАБОРАВ¹

Политичко искуство опомиње да треба памтити и увек имати у виду све константе које могу утицати на политичку стварност једног народа. Оне представљају збир предуслова за политичко мишљење и делање. Увек је, међутим, присутна нада у изненадне промене у складу са тренутним политичким жељама. Према једном радикалном решењу, расцеп између жеља и политичких околности могуће је премостити ако се измени културни образац, односно свест народа. Подразумева се следећи начин закључивања: ако ће народу бити добро када промени културни образац, онда из све снаге треба радити на његовој измени. Нећемо више бити сами на овој, како се каже, „балканској ветрометини”, „кући на друму”. Искуство је, међутим, показало да није нимало једноставно изменити вековну парадигму. Најбоље сведочанство представља наша скорашња историја. Чак ни комунизму, који је имао сва средства у својим рукама, није пошло за руком да за више од четрдесет година измени основни културни образац, иако су остали дубоки трагови марксистичког покушаја измене свести. Није успела ни нешто старија идеја да се Срби на своју добробит претворе у Југословене. Сетимо се идеје преласка у ислам, која је сигурно изгледала другачије пре неколико векова него што изгледа данас. Било је и ватрених националиста од којих се могло чути да би сви српски проблеми били решени да су Срби – католици.

¹ Рад је написан у оквиру пројекта Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку (бр. 177011) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Резултати таквих идеја могу се сагледати на пољском и украјинском примеру. Променом културног обрасца не мењају се ни географски положај, ни распоред великих сила. Искуство је показало да на нашем простору човек са измењеним културним обрасцем не мења битније своје животне услове и изгледе на бољу будућност.²

На основу искуства наше средњовековне државе, живота под страном влашћу, обновљене државности, доба монархије и социјализма, као и новијег доба, очигледно је да нисмо у потпуности и трајније политички припадали ни западу ни истоку. Веома тежак географски и политички положај принуђује нас на независност. Моралније је, наравно, борити се за слободу из сопствене слободне воље, него из принуде. Овде само наглашавамо да се мора размишљати у контексту реалних околности и искуства, а не на основу жеља преточених у допадљиве паролe.

По пореклу не припадамо политичким организацијама западноевропског простора које претходе Европској унији, као што су Свето римско царство немачког народа и Хабзбуршка монархија, где су Срби најдуже и у највећем броју живели у сасвим издвојеном граничарском војно-административном систему и друштву. Имамо мало заједничке историје, и за разлику од Чеха, Словенаца и Хрвата, готово никаква историјска сећања, политичка искуства и успомене из заједничког живота у већим федералним или конфедералним системима у којима доминира немачки државни елемент. У појединачним случајевима постоје леви примери сарадње и пријатељства. Они се, међутим, веома разликују од међудржавних односа, који су увек на крају пресудни и за држање највећег броја наших појединачних пријатеља из иностранства.

Ове године обележава се стогодишњица Првог светског рата. Непознаница и новина углавном нема. У новим књигама о Првом светском рату, у драстичним случајевима, углавном је реч о продужетку старог међудржавног пропагандног рата. На основу одавно познате грађе зна се да је немачка страна тражила повод за рат пре завршетка велике руске војне реформе. Немогући услови који су постављени Србији осмишљени су да буду одбијени. Србија је и пре Балканских ратова била превелика за Аустроугарску, а камоли након територијалног проширења. Њен циљ је био уништење српске државе и продужетак аустроугарских

² Вебер (Max Weber) је показао да је дух протестантизма у основи етике капитализма, а капитализам је заслужан за богатство западног света. Пошто су протестантске земље богатије од католичких, резонује се да су протестанти били у праву када су изменили католички културни образац.

интеграција. Не треба мислити да су се отели контроли неки милитаристи, које прави носиоци европских културних вредности нису подржавали. Аустријска и немачка културна и научна јавност свом снагом је подржала немачки милитаризам, поистовећујући га са немачком културом и замерајући европским силама Антанте што су стале на страну Русије и Србије.³

Проблеми са схватањем основног културног обрасца

Садржај наше средњовековне баштине богат је и разноврсан. Висока државна и културна достигнућа рушила су се, међутим, у прах пред марксистичком оценом, као Аристотелова филозофија пред примедбом да су у античком полису филозофи живели од рада робова. Прво треба јести па онда филозофирати, стара је и духовита латинска пословица, од које је марксизам направио девизу о економској бази и надградњи. Марксистичком покрету се мора одати признање због ненадмашивости у смишљању пропагандних парола и инвентивности у изругивању противнику речју и сликом. Није, међутим, оправдано марксизам кривити за све. У то нас убедљиво могу уверити радови наших либералних

³ Ментор бројних српских докторанада у Лајпцигу, психолог Вилхелм Вунт (Wilhelm Wundt) и Винделбанд (Wilhelm Windelband), аутор чувене *Историје филозофије*, заједно са преко деведесет значајних немачких научника (Ernst Haackel, Paul Laband, Lujo Brentano, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff...), уметника, теолога и јавних личности (Friedrich Naumann), укључујући и десет нобеловаца (Wilhelm Röntgen, Max Planck, Rudolf Christoph Eucken, Paul Ehrlich, Emil Adolf von Behring, Hermann Emil Fischer, Adolf von Baeyer, Wilhelm Ostwald, Gerhart Hauptmann, Walther Hermann Nernst, Wilhelm Wien, Philipp Lenard), потписници су познатог манифеста (*An die Kulturwelt*) у којем се објашњава да је немачки милитаризам у функцији одбране немачке културе („Ohne den deutschen Militarismus wäre die deutsche Kultur längst vom Erdboden getilgt“) и пребацује европским силама (Антанте) што су ступиле у савез са Русима и Србима („die sich mit Russen und Serben verbünden“). Вид. Jürgen von Ungern-Sternberg, Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf 'An die Kulturwelt!' Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg; mit einer Dokumentation*, F. Steiner, Stuttgart 1996. На *Манифесту* се осврће Богдан Поповић: „Држање немачких научника било је у овом рату тако мало отмено да човек има права поменути то и у некролошкој белешци о Вунту. Енглески листови приписују манифесте његове и његових колега за време рата познатој послушности и понизности немачких професора према државним властима. То неће бити тачно. Немачки професори имају храбрости као и професори других народа у стварима у којима су своје васпитање, у најширем смислу те речи, довршили. Што су поступали како су поступали, томе је била узрок епидемична мегаломанија немачког народа пре рата, и одсуство суда у извесном реду ствари; код Вунта као и код осталих. И у овој ствари Вунт је један доказ за то да ни најшире знање не обезбеђује и правилност суда“. Богдан Поповић, „Вилхелм Вунт“ [*Српски књижевни гласник* 1/2 (16. 8. 1920), 157–8], *Сабрана дела*, 6, ЗУНС, Београд 2001, 418–419.

националиста из XIX века о српском средњем веку, писани понекад и идеолошки острашћеније, а обично научно слабије, од школе историјског материјализма, коју то, наравно, не оправдава.⁴ Пре увођења тоталитарног система била је, међутим, допуштена конкуренција различитих мишљења. Код нас се у XIX веку на текстове могло одговорити критиком,⁵ која је у другој половини XX века постала привилегија партије и марксистичке филозофије. Дијалектички материјализам (и са њим материјалистичко схватање историје) био је званична државна филозофска идеологија, која је доследно примењена на тумачење прошлости.⁶ Државна пропаганда је, користећи искуства совјетске пропаганде, са посебном пажњом радила на извртању утврђеног смисла речи. Революционарне страсти нису обухватале само садашњост, већ и будућност, „обећавајући људима најфантастичније снове”, и прошлост, „мењајући и унакажујући догађаје” и „лица свих историјских личности”.⁷ Први српски устанак није више тумачен као национални устанак против вишевековног турског освајача и окупатора, „како су то мислили први устаници и како смо ми то навикли да схватамо”. Први српски устанак, по новом тумачењу, постао је буржоаска револуција и „борба између турске и српске буржоазије око грађанских привилегија за експлоатацију раје – народа”.⁸ Према марксистичкој историографији „сиротиња раја

⁴ Алимпије Васиљевић, *Историја народног образовања код Срба*, 1, Државна штампарија, Београд 1867.

⁵ Чедомиљ Мијатовић, „*Историја народног образовања код Срба*. Државна штампарија. Београд 1867”, *Гласник Српског ученог друштва* 23 (1868).

⁶ Кајица Миланов, *Титовићина у Југославији*, Слога, Перт (Аустралија) 1952, 66. Уп. Миодраг Стајић, „Титовштина”, *Порука* 13 (16.6.1953), 20.

⁷ К. Миланов, *Титовићина у Југославији*, 57.

⁸ Исто. Уп. Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Просвета, Београд 1958, 5–102. Када Први српски устанак назива револуцијом, протестантски историчар и теолог Ранке (Leopold von Ranke) нема у виду револуцију налик француској, већ термин револуција користи у другачијем значењу, као већу побуну која је права сцена слободе по Божијој вољи и милости. Ранке је теолог и за њега је појам револуције представља Лутерова револуција. Он у историји види „мисли Бога” и жели, као сваки добар протестант, да их ишчита. Немачки побожни протестантски конзервативци обрадовали су се Француској револуцији, а пре свих теолози, јер је она пружила потврду исправности Лутерове револуције. Стојан Новаковић, преводилац Ранкове књиге, устанак тумачи теолошком терминологијом, као Васкрс државе (српске). До рата и револуције Први српски устанак није сматран револуцијом, осим када се термин „револуција” користио као синоним за „устанак”. И Равногорски покрет је свој устанак против окупатора називао револуцијом. Ново тумачење Првог српског устанка, усклађено са марксистичком идеологијом, може се видети тек након рата и револуције, када су постављене историјско-материјалистичке и дијалектичке методолошке основе марксистичке историографије. Уп. Чедомир Попов, „Неке контроверзе о историји Првог српског устанка”, *Зборник Матице српске за историју*, 69–70 (2004), 11–24.

[пролетаријат] која глоба давати не може” диже устанак као револуционарна класа, док су на другој страни „кнезови и попови”, заједно са „Турцима изјелицама”. Дакле, као неки колаборационисти, недићевска влада, у сваком случају експлоататорска класа (остало су ионако детаљи и ситнице за марксисте).⁹ Смернице за тумачење Првог српског устанка у том духу даје Душан Недељковић.¹⁰ Балкански ратови и Први светски рат по марксистичком тумачењу постали су „вештачко увлачење народа од стране српске буржоазије у империјалистички рат западних капиталистичких сила, а ради остварења освајачких циљева међународног капитализма и светске буржоазије”.¹¹ Треба имати у виду да марксистичка критика дијалектичког материјализма у круговима марксистичких филозофа није опозвала његова овлашћења у другим наукама, које су наставиле да примењују његова правила, свесно и по инерцији. Оно што се много пута чује и понови, постане временом прихватљиво, природно и очекивано. Марксистичка основна поставка о економској бази и надградњи толико је пријемчива да су све критичке анализе које је оповргавају, неубедљиве наспрам тако успешне пароле. Све ово намеће се свести научника као нешто давно научено и подразумевано, што се укоренило у саму језичку структуру, нераздвојиву од начина мишљења. Ако се појави у мало дотераном и осавремењеном облику, лако се „лепи”. Не треба заборавити да су многи од најистакнутијих и најутицајнијих западних научника, све до данашњих дана, и партијским уверењем и марксистичком методологијом, доживотно остали верни доктрини историјског материјализма. О „прилепчивости”

⁹ „Сиротиња раја’ морала је, пре свега да гледа како да преживи и насиље Турака ’изјелица’ и власт својих кнезова и попова”. Вид. Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Плато, Београд 1997, 19. Јеремић у својој историји српске филозофије следи пројекат Душана Недељковића.

¹⁰ „Поглед на свет Филипа Вишњића и Вука Караџића, јединствен и доследан, наступа коренито, бескомпромисно и громовито, као и устанак, против свега што раде и мисле не само турски и сви други поробљивачи, већ и колебљиви српски кнезови и ћифте, једном речју против свега што поробљава и угњетава. Вишњић је жигосао српске ћифте и кнезове који ’нису ради кавзи’, окивајући их раме уз раме са ’Турцима изјелицама’, против којих устаје ’сиротиња раја’; а Вук Караџић је узео баш за правац главног ударца саме српске ћифте и кнезове, те ’покондирену грађанштину’, тај ’благаображени’ део нашег народа, те ’ципоре’ који су писали измишљеним језиком и немогућим правописом, да би науку од народа скрили и за себе придржали... свестан тога да стоји на линији револуционарног наслеђа народне мисли и да бије бој за далека поколења којима ће бити ’блискији’ него своје времену.” Вид. Душан Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, 62. Уп. Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје”, *Порука* (Лондон), 15 (16. 9. 1953), 10–11; 16 (1. 11. 1953), 4–5.

¹¹ К. Миланов, *Титовићина у Јуџославији*, 57.

марксистичког учења најбоље сведоче западњаци-антимарксистички који се у својим радовима позивају на теоријске поставке западних марксиста и то најстаријег кова и следе их.

Тек кад се ослободимо предрасуда идеолошког тумачења, можемо разумети стање ствари у Србији до половине XIX века, када су питомци послати на студије у иностранство почели да се враћају у земљу. Некритички и наивно усвојили су протестантско тумачење хришћанске теологије, историје и најновије немачке филозофије.¹² Моралне поуке нису тражили у аскетским списима, већ у стоичким „требницима”. Идеологија протестантске револуције синтетичке се са револуцијом „века светлости” у јединствен доживљај напретка у којем нема места ни за толико прилагодљив католицизам, а камоли православље, чије само име, „ортодоксија” има негативно значење, какво имају реч „конзервативно” и „реакционарно”. Иако се нешто касније, због величања немачког народа, одбацује Хегелово учење, не мења се хегеловско негативно виђење Византије. Скерлић није једини који превиђа целу српску црквену и патријархалну традицију, уместо које у прошлост српског народа учитава слободарске идеје француског просветитељства. Скерлић је био допадљив и утицајан. Захваљујући својим јасним утисцима, како указује Богдан Поповић, имао је способност да за своју оцену или мишљење „нађе збијен и духовит израз који особину јасно карактерише, и ствар одмах класира, и уреже се у памет као етикета мисли. То ’етикетирање’ мисли је један стилистички начин који неки писци радо употребљавају; ретко је ко био срећнији од Скерлића у налажењу тих ’етикета’”.¹³ Слободан Јовановић указује да је Скерлић „с ретком срећом дао тај епиграматички облик мислима Светозара Марковића, и да би теоријски утицај овога последњег био много већи да је неко у његово време умео исковати те ’девизе’ које је Скерлић посејао по целој својој књизи”.¹⁴ За само две-три генерације потиснута је вековна традиција писмености, теологије, филозофије, књижевности и уметности. У самој интелигенцији дошло је до заборава наслеђа. На Светог Саву се, парадоксално, почело гледати као на носиоца идеја Доситеја Обрадовића.

¹² Димитрије Матић, *Историја филозофије* (по др А. Швеглеру), 1, Државна штампарија, Београд 1865; *Наука о васпитавању*, 1, Државна штампарија, Београд 1866; *Наука о васпитавању*, 2, *Васпитавање мале деце*, Државна штампарија, Београд 1867.

¹³ Богдан Поповић, „Јован Скерлић као књижевни критичар” [*СКГ* 1/1 (1920), 21–44], *СД* 1, 326.

¹⁴ Исто.

У српском средњем веку византијски узор био је пресудан за цркву, језик, државно уређење и право, теоријско мишљење, књижевност и уметност.¹⁵ Хришћанство је, према својој мери, прихватало све што се показало добрим из паганског доба, а одбацивало све што је сматрало неприхватљивим. То је био општи приступ. У предговору *Дијалектике*, преведене на српскословенски језик (XIV век), Дамаскин наглашава да ће, излажући најбоље мисли грчких филозофа, прихватити све што је у складу са истином, а одбацити све што је погрешно или блиско надризнању. Овде треба тражити разлог што се Сократ и Платон појављују на фрескама (Жича, Богородица Љевишка, Љубостиња) као филозофи који су (налик старозаветним пророцима) прекорачили границе свога времена („хришћани пре Христа”). Разлоге интересовања за паганско код нас и пренаглашавање његовог значаја, треба тражити у осамнаестовековној просветитељској критици хришћанства и Русоовом миту о племенитом дивљаку.¹⁶

Деветнаестовековни заборав старије традиције можда је најупечатљивији на примеру српског средњовековног филозофског наслеђа, које је тако дубоко потиснуто, да се све до деведесетих година XX века мислило да га готово није ни било. У средњем веку се под појмом филозофије не подразумева просветитељска филозофија као критика хришћанства. За филозофске текстове није од пресудног значаја њихова оригиналност, већ често анонимно стремљење узору, што не одступа ни од духа античког филозофског наслеђа. Схватање „спољне филозофије” као општег филозофског образовања, које је припрема за праву (езотеричну) филозофију, налази се већ у највишим думетима античке филозофије, код Платона. О упућености српских средњовековних преводилаца, преписивача и тумача и њиховом разумевању сложености логичко-појмовних садржаја грчке филозофије, сведоче забелешке, глосе и тумачења појединих појмова на маргинама српскословенских превода. У допуњеној верзији *Номоканона* Светог Саве (XIII век) налази се преглед античких филозофских школа. Изреке „мудрих Јелина” (Питагора, Сократ, Епиктет, Плутарх) налазе се (још од XII века) у низу популарних збирки мисли (мелисе, цветници, љетовници), као и у гномама (где се

¹⁵ Љубомир Максимовић, „Византијски узор српске државности и Свети Сава” [Светосавска беседа у Матици српској, 26, јануара 2013], *ЛМС* 189/491 (јун 2013), 807–814; „Византијско-српски односи” у: *Српска енциклопедија*, 2, В, САНУ, Матица српска, ЗУНС, Београд 2013.

¹⁶ Уп. Тихомир Ђорђевић, „Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво”, *Сјоменица Досићеја Обрадовића*, ур. Стојан Новаковић, СКЗ, Београд 1911 (*Досићејева сјоменица*), 39.

поуке отаца мешају са моралистичким изрекама филозофа) и поукама средњовековних романа, одакле су, као и библијске поуке, прешле у народ и одомаћиле се као „народне” умотворине. У Дамаскиновој *Дијалектици* дају се дефиниције филозофије и њена подела по дисциплинама, као и читав низ филозофских појмова преведених са грчког језика. Најважнији спис платонистичке провенијенције за читаву византијску и западну теолошку књижевност је *Ареопагијтика* (користи се од VI века), коју је на српскословенски језик превео инок Исаија (XIV век). У деловима текста где је сматрао да су потребна објашњења, монах Исаија је оставио бројне коментаре на текст, у којима упућује на Аристотелове категорије и Порфиријеве „филозофске гласове”. Основна теза *Ареопагијских списа* о несазнатљивости Бога наглашена је и у учењу Григорија Паламе, чији се списи у време исихастичког спора преводе на српскословенски и коментаришу. У преводу Паламиног *Исповедања православне вере* образлажу се, као и у ранијим исповедањима (*Жичка беседа* Светог Саве, 1220), поред општег излагања теологије, заснованог на никејском Символу вере, у то време посебно важна питања везана за исихазам.

Основна културна парадигма српског народа не може се разумети без разумевања хришћанства. Осим познавања византијске теолошке мисли треба познавати и дух православне цркве. Истраживачи могу знати много чињеница о средњем веку, али бити без интуитивног осећаја тог времена. Поред факата треба имати осећај духовне атмосфере и схватања друштвене средине у којој су се догађаји збивали (колико је то могуће). Дух средине у којој је црква заузимала средишње место, боље ће разумети верник и познавалац литургије, од нпр. марксистичког стручњака за средњи век, који протестантизам сматра напреднијим стадијумом хришћанства од православља.¹⁷ Да би се избегло идеолошко тумачење прошлости треба тумачити прошлост из ње саме. Ако су људи у XIV веку били побожнији и црквенији него њихови потомци шездесетих година XX века, њихову слику света и поступке треба тумачити у контексту њиховог времена и веровања.

¹⁷ Истраживачи средњег века могу мислити да је само протестантска теологија права теологија, јер протестанти инсистирају на писмености због читања Библије, пошто у почетку одричу сваку вредност предању (*sola scriptura*). Сваком вернику познато је да необразовани и неписмени, али и луди (јуродиви), могу бити на теолошкој лествици далеко изнад најпросвећенијих. Када верник не слуша савет неког просветитеља, разлог не треба одмах тражити у његовој наводној необразованости, већ у теолошкој слици света, дакле у скали вредности на којој француски просветитељи и лутерански штампари не стоје високо. Треба раздвојити вредновање од научног истраживања и тумачења.

Да би се разумео човек који се на почетку XIX века бори против Турака, пре свега треба знати да је он дубоко побожан, према православним мерилима побожности. Слободно се може рећи да му је ближи XIV од XX века.¹⁸ Живи у духу и слову *Жичке беседе* (1220) Светог Саве: „Стога вас, браћо и чеда, ово прво молим да, положивши сву наду своју на Бога, држимо се пре свега праве вере Његове.”

Обнова српске државе

Први српски устанак вођен је у духу традиционалних идеала – ослобођења од туђинске власти, обнове државе по узору на средњовековну државу и чврстог утемељења у цркви, која је била једина српска институција са вековним континуитетом. За разлику од државне организације, српско средњовековно телолошко, филозофско, уметничко, књижевно и језичко наслеђе, поред свих оштећења, преживело је векове турске владавине, све до XIX века.¹⁹ У време обнове српске државе, почетком XIX века, преовлађује традиционални културни образац. Главни ослонац и покретачка снага у ослобођењу од туђинске власти биле су управо ове традиционалне вредности. Јован Ристић с пуним правом одбацује Ранкеову (Leopold von Ranke) идеју да је геније (дух) запада заслужан за ослобођење хришћанског истока. Ако се већ говори о „генију”, „није ли много ближе позитивним чињеницама мислити да оно што побеђује није геније запада, но геније православља? Под овим знамењем задало је словенско оружје тешке ударе владавини ислама и сломило је његову моћ, у потпуном одсуству западног генија; шта више, ми ћемо рећи да је моћ ислама у Европи сломљена упркос заштити коју му је указивао геније запада.”²⁰ Модерна српска држава није замишљена као „нова држава”, већ као обновљена, „васкрсла” средњовековна држава. Политички идеал Првог српског устанка је монархија и то највишег ранга,

¹⁸ Реч је о општем типу.

¹⁹ Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Плато, Београд 1997, 9; Владимир Стојанчевић, „Српско друштво пред устанак” и „Идеје првог српског устанка” у *Историја српског народа* (даље *ИСН*) V-1, СКЗ, Београд 1981–1983, 17–24, 87–90; Димитрије Богдановић, *Историја старије српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1991, 51; Павле Ивић, „О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године” у *ИСН*-2, 311–312; Јован Милићевић, „Идеја о обнови српске државе” у *ИСН*-1, 170–171.

²⁰ Јован Ристић, „Леополд Ранке и ослобођење Србије”, *Глас СКА*, XXXI (1892), 3–4; С. Јовановић, „О приступној академској беседи Јована Ристића” [1940], *Сабрана дела*, 11, ур. Р. Самарцић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991, (даље *СД*), 562.

царство, по угледу на Душаново царство.²¹ Због тога студија Стојана Новаковића о Првом српском устанку с правом носи наслов са теолошком конотацијом, *Васкрс државе српске*.²² Дакле, на самом почетку XIX века, српски културни образац био је у својој суштини заснован на старом византијском, односно немањихком обрасцу. Живот се кретао око цркве и идеја обнове српског царства и косовског предања. То су јасне, једноставне и добро познате идеје цркве и народног песништва.²³ Срби су током више векова имали сталну тежњу ка истом циљу: „Ослобођењу и уједињењу свих Срба у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Војводини и Македонији. То је био јасан и једноставан циљ, који је сваком Србину био највиши политички идеал.”²⁴ То што окупација траје неколико векова, а не само неколико година, не мења садржај појма окупације, већ само значи да она траје дужи, а не краћи временски период. Ово сасвим јасно препознаје и супротна страна, о чему у коментарима на турске изворе о Карађорђевоу устанку, објављеним пре сто година у Сарајеву (1914), речито говори Кемура Сејфудин. Наглашава да главни разлог Првог српског устанка није само лоша управа и повећавање пореза у Београдском пашалуку, већ то што су Срби увек тражили згодно време да „поврате оно што су изгубили на Косову и да се курталишу испод турске управе”.²⁵ Дакле, нису Срби због личних разлога подизали устанак, већ да се ослободе стране власти и обнове своју државу: „Није узимање пореза и даћа [проузроковало устанак], него њима да се је давало још пара, они не бише сиђели мирно.”²⁶ Ово је права похвала, поготово у поређењу са марксистичким интерпретацијама.

Садржај учења Светог Саве, близак цркви и народу на почетку XIX века, различит је од основних идеја које имају личности од највећег утицаја на духовну климу у Србији друге половине

²¹ О договорима Петра I Петровића Његоша са руским представницима о образовању Славеносербског царства и разматрања обнове Српског царства у разговорима између изасланика из Београда и главнокомандујућег руске Молдавске армије, кнеза Прозоровског (1809), вид. у: Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, ЗУНС, Београд 2005, 181, 242–244.

²² Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Изабрана дела 5, ЗУНС, Београд 2000.

²³ Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера [1957, 1964], *СД* 12, 548.

²⁴ Кајица Миланов, *Обрачун, начела и разлози*, Мелбурн 1969, 44.

²⁵ Кемура Шејх Сејфудин, *Први српски устанак под Карађорђем по турским врелима*, Исламска дионичка штампарија у Сарајеву, Сарајево 1332/1914, 12.

²⁶ Исто.

XIX и XX века (Доситеј, Вук [добрим делом], Светозар Марковић, Скерлић). Може се рећи да Душан Недељковић из идеолошке концепције засноване на континуитету просветитељства и револуције с правом изоставља Светог Саву, и принуђен да трага за новим средњовековним претечама, налази „нашег старог Драгоља”.²⁷ У његовом пројекту Доситејево просветитељство²⁸ слабије је вредновано од Вукове „коренито револуционарне народне мисли”,²⁹ на коју се надовезује мисао Светозара Марковића, па затим Димитрија Туцовића, док Скерлићу не опрашта отпадништво од Туцовића. Иако је из овог следа с правом изостављен Свети Сава, сасвим противречно (јер се Недељковић принципијелно бори против „поповштине”) убацује се Његош, господар и епископ, владар теократске Црне Горе у којој наследни сердари и војводе тлаче поштени радни народ (по марксистичком тумачењу). Недељковић је направио пројекат српског слободарско-марксистичког пута који се довршава у револуцији. То је био атеистички комунистички српски национализам, по угледу на поратни совјетски руски комунистички национализам. У поратном периоду круг личности српског просветитељског пантеона није се мењао, само се једној или другој личности у оквиру тог круга давао већи или мањи значај. Када је започела критика марксизма, често се само преобртао марксистички шаблон. „Грађанскије” личности добијале су мало више на значају насупротив „револуционарнијим” личностима. Доситеј и Скерлић би добијали на значају наспрам, рецимо, Туцовића. Скерлића је, међутим, тешко одвојити од Светозара Марковића. Након пада комунизма, дошло се у апсурдну ситуацију да се хвали толико презирана буржоазија. Не назива се више буржоазијом, већ грађанством, именом које се поистовећује са појмом из сасвим друге традиције, тзв. цивилним друштвом. Грађанство се затим уклапа у теорију о модернизацији и урбанизацији (притом се меша грађанско и градско), и потом пребацује из некада зле експлоататорске класе („хегемонија великосрпске буржоазије”) коју је револуција срушила, у сасвим бенигну (наводно политички неодговорну) тзв. средњу класу. Потом се овај неиздиференцирани појам („ноћ у којој су све краве црне”) ретроактивно примењује на тумачење прошлости.

²⁷ Д. Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, 58.

²⁸ „Противречно еклектичког, претежно буржоаског, али и широко народног просветитељства Доситеја Обрадовића”. Вид. Д. Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, 47.

²⁹ Исто.

Критику традиционалног културног обрасца, у име рационализма и либералних идеја, започео је у XVIII веку „када је духовно вођство нашег народа припадало Цркви”, Доситеј Обрадовић, „наш први просветитељ и западњак”.³⁰ Изједначава веру и сујеверје, заговара ослобађање разума од свих празноверица и предрасуда и доследно спроводи просветитељско „чишћење” разума од вере: „По Доситеју наш народ био је духовно заостао. Тој заосталости могао се учинити крај само путем просвете, што ће рећи, путем школе која би ширила знања стечена разумом.”³¹ Не треба губити из вида да је за француске филозофе века светлости, просветитеље, хришћанство синоним за предрасуде. Црква је на западу постепено потискивана из духовног живота. Међутим, Доситеј је захтевао да се и у сфери морала траже чисто рационална решења: „Религију је према томе малтене сводио на црквене обреде. Морални живот, одвојен од религије, изгубио је доста од унутрашње дубине и идеалистичког полета. Морал се спустио сувише на земљу и добио изглед једне далековиде целисходности.”³²

Доситејев утицај осећа се кроз цео XIX век.³³ За интелектуалце прве политичке партије у Србији – Либералне странке (1858), либерализам је био нераздвојив од просвете, због чега су мислили да се „сваки просвећен човек мора одушевљавати за политичке слободе”. Ни помишљали нису да би научник могао да буде црквен. Светозар Марковић који је просвећивање схватао као ширење научног позитивизма, био је углавном на правцу који је одредио Доситеј, као и најутицајнији интелектуалци какви су били Богдан Поповић и Јован Скерлић, иако је Поповић критичар Француске револуције, а Скерлић њен следбеник.³⁴ Круг младих либерала, школованих на западу, црпео је своје политичке идеје, укључујући и идеју „народне суверености”, из историје Француске револуције: „Од ње није било још протекло ни пуних

³⁰ С. Јовановић, „Један прилог”, 545. За Доситеја Обрадовића може се рећи да је контроверзна филозофска појава чија су становишта често недоследна и противречна, спојена у необичну еклектичку целину. Вид. Д. Јеремић, *О филозофији код Срба*, 15.

³¹ С. Јовановић, „Један прилог”, 545.

³² Исто, 546.

³³ Милан Кујунџић, „О филозофији у Срба”, *Гласник Српског ученог друштва* 23 (1868), 155–239.

³⁴ Чедомир Попов, „Друштвена мисао”, „Либералне идеје Владимира Јовановића”, „Социјалистичка мисао” и „Светозар Марковић”, у *ИСНУ-1*, 310–327; С. Јовановић, „Један прилог”, 545.

осамдесет година, и она је била исти такав стимуланс за младе немирне духове као данас Руска револуција.”³⁵ Либерали су критиковали самодржавље кнеза Милоша, као некада француски револуционари апсолутну монархију „старог режима”. Необично је што први просветитељ, Доситеј Обрадовић, ниједном речју није поменуо Француску револуцију.³⁶

Идеје из дела Доситеја Обрадовића нису оне на којима је подигнут Први српски устанак. Овде није реч о позном „јеромонаху Доситеју” (како се службено говорило) и његовом деловању у Србији,³⁷ које је усклађено са његовим српским савременицима. Доситеј поклања своју велику кућу и имање у Београду за Богословију, саглашава се са црквеном јерархијом, васпитач је Карађорђевог најстаријег сина Алексе, ангажује се око новог осликавања београдске Саборне цркве (поред које је сахрањен), хвали манастире, свештенике и монахе: „Умножавајте добре, ревнитељне и богобојазљиве свјашченике и калуђере, нека они с ревностију своје дјело исполњавају, ако нису учени умудриће њих Бог, како што је и своје рибаре умудрио.” По својој жељи сахрањен је по монашким правилима (монашко опело).³⁸ Овај позни Доситејев програм сасвим је супротан његовом првобитном јозефинистичком просветном програму.³⁹ И у овом погледу Доситеј је зачетник дуализма код српских интелектуалаца, чије се радикално просветитељске речи умногome разликују од често традиционалистичког и конзервативног (не у негативном значењу)

³⁵ С. Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948] *СД* 11, 84.

³⁶ Владета Јеротић, „Доситеј Обрадовић. Између православаља и западне просвећености”, *Дарови наших рођака* 2, Сабрана дела, Београд 2007.

³⁷ „Карађорђе ми је послао јеромонаха Доситеја, који је био прошле зиме у Букурешту и добио тамо духовни крст, сличан онима који су послани последњи пут овамо од стране Ваше Светлости...”. Вид. писмо К. К. Родофиникина кнезу Прозоровском (15. јануар 1808) у Миленку Вукићевићу, „Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића”, *Доситејева споменница*, 95. У писмима свим јеромонасима се обраћа са „brate”.

³⁸ М. К. Драгутриновић, „Предговор”, *Домаћа писма Доситеја Обрадовића*, СКЗ, Београд – Српска штампарија у Загребу, Загреб 1899, 23. Андра Гавриловић, *Доситеје у Србији 1807–1811*, прилози књижевној и народној историји српској, Издање Књижевне задужбине И. М. Коларца, Београд 1902. Доситејева велика једносратна кућа са коњушницом, имањем и виноградом, налазила се на београдском Дорћолу, испод Народног позоришта, у данашњој Доситејевој улици. Колико је почетак XX века далеко од почетка XIX века, сведочи и то што тако значајан догађај у Доситејевом животу као што је било оснивање Богословије, готово да ни не помиње Миленко Вукићевић у: „Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића”, *Доситејева споменница*, 88–149.

³⁹ Вид. првобитни програм у: С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Доситејева споменница*, 17–18. Ова два различита програма меша Тихомир Ђорђевић, „Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво”, *Доситејева споменница*, 42.

понашања. Каснији читаоци могли су стећи утисак да су и радили све што су писали.⁴⁰ Са сваком новом генерацијом њихове речи све више се шире и усвајају. У гимназијској генерацији Слободана Јовановића, према његовом сведочењу, само је један од школских другова имао извесна религиозна осећања, сви остали су веровали у природне науке, а реч „ћелија” изговарала се скоро побожним тоном.

Питање вредновања може се оставити по страни, али је неопходно утврдити стварне разлике између традиционалног културног обрасца и Доситејевог просветитељског културног обрасца.⁴¹ Доситеј није самоникла појава. Претходи му духовна криза у српском језичком и културном наслеђу. Након великих сеоба пресељени Срби, тражили су помоћ од Русије да би се заштитили од католичке пропаганде. Русија је, међутим, и сама била изложена снажном утицају две струје, католичке, преко Кијева, и протестантске, из Петрограда, од времена Петра Великог и Теофана Прокоповича: „Долазак руских учитеља, увођење рускословенског језика у богослужење, замењивање иконописа дотадањих ’богомаза’, како су од времена Арсенија IV Шакабенте почели да називају иконописце византијско-српског стила, кијевским живописом, одјек реформи Петра Великог и његовог ’Духовног регуламента’; уза све то и потреба прилагођавања новој средини ..., њен притисак и одупирање њеном апсорбујућем дејству – све је то изазивало потресе и врења, која су формирала, између осталог и Доситејеву личност.”⁴² Од средине XVIII века све више српских ученика похађа Кијевску духовну академију.⁴³ Доситеј је још у детињству слушао темишварског владику, просветитеља и деисту, Георгија Поповића, пре Друге сеобе нишког митрополита, родом из Старог Влаха, а замонашеног у Пећи, који је проповедао против поста и монаштва стављајући их у исту раван са празноверницама, а у корист задовољства, налазећи довољан разлог својим схватањима у разуму. Његов наследник, темишварски владика Петар Петровић, следбеник је француских просветитеља и критичар

⁴⁰ У својим мемоарима Алимпје Василевић је сасвим другачији него у *Историји народног образовања*.

⁴¹ Вид. поређење ова два обрасца и дубље корене доситејевог обрта у: митрополит Амфилохије Радовић, *Светосавско просветно предање и просветелност Доситеја Обрадовића*, Врњачка бања 1994.

⁴² Исто. Стојан Новаковић разуме процес, али сматра да су реформе Петра Великог добре. За разлику од већине просветитељски настројених интелектуалаца, Стојан Новаковић, ипак има недоумица. Уп. С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Доситејева синоеница*, 10.

⁴³ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, 93.

православног хришћанства.⁴⁴ Доситеј у име здравог разума хоће да искорени старе „обичаје”, предрасуде и затуцаност. Као рационалиста-деиста, противник је монаштва, мошти, чуда и икона.⁴⁵ Није превидео Бога, али је превидео Христа и Откровење, што је суштина хришћанства. Зато је Хегел, коме се поглавље о откривеној религији налази одмах до поглавља о апсолутном знању, у поређењу са просветитељима деистима, многим личио на правоверног хришћанина. У Доситејевом учењу се, као и у многим другим учењима века светлости, понављају идеје већ познате и побројане у средњовековним зборницима посвећеним критичкој типологији јереси. Доситеј верује у доброту људске природе. Слободан Јовановић, који у једном раном раду критикује некритичко усвајање просветитељских предрасуда код нас (1894),⁴⁶ указује да је хришћанство „гледало у човеку грешно земаљско створење које се само сталним напорима самосавлађивања и самопоправљања може спасти. Да ли је то с психолошког гледишта мање тачно него Русоово мишљење да је човек од природе добар и да се може без опасности предати влади својих нагона?”⁴⁷ Укидање манастира заузима високо место у реформском пројекту Марије Терезије и Јосифа II. Карловачки митрополит Павле Ненадовић укида женске манастире.⁴⁸ Веза јозефинизма са Доситејевим ступањем у српску књижевност види се из *Писма Хараламију* које почиње одом цару Јосифу, у којој се хвале његове просветитељске реформе.⁴⁹ Његош и књаз Милош нису без разлога имали лоше мишљење о Доситејевом просветитељском пројекту.⁵⁰

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ А. Радовић, *Светосавско просветно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића*.

⁴⁶ С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [*Српски преглед*, 1895], *СД*, 12, 175. Уп. С. Јовановић, „Госпођа Сан Жен’, од Сардуа и Мораа” [*Српски преглед*, 1895], *СД* 12, 512–515.

⁴⁷ С. Јовановић, „Француска”, *СД* 10, 114. Да је човек добар, вид. Ж. Русо, „Друштвени уговор”, *Друштвени уговор*, прев. Т. Марковић, Филип Вишњић, Београд, 1993, 106. Да је природа створила добре вечне законе, вид. Denis Diderot, *Entretien d'un père avec ses enfants*, *Œuvres complètes*, 5, revues par J. Assézat (et M. Tourneux), Paris 1876, 297.

⁴⁸ О укидању католичких и православних манастира за време Марије Терезије и Јосифа II вид. С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Доситејева синоеница*, 15.

⁴⁹ Исто, 16. Доситејево име користи аустроугарска ратна пропаганда за време Првог светског рата, када окупираном становништву објашњава какао је сва просвета Србима стигла из Аустрије.

⁵⁰ Доситејеви противници, „Још за његовог живота, нису само били горњокарловачки владика Евгеније и цариградски патријарх Антим V који су тражили чак и забрану Доситејевих дела, због мисли и одељака скроз безбожних и јеретичких. Његош је веома лако могао увидети површност и наивност Доситејевог просвешћенија, али и опасности које се иза те наивности крију по судбину

Слободан Јовановић наглашава да је Доситеј Обрадовић имао пресудан утицај на секуларизацију српског друштва, као и на културно и политичко одвајање од Русије. На Западу црква се постепено повлачила из појединих области духовног и културног живота. Посебно упорно одупирала се у области друштвених наука и питањима морала: „У нас је Доситеј и ту задао ауторитету Цркве тешке ударце, тражећи и питањима морала чисто рационално решење. Религију је према томе малтене сводио на црквене обреде. Морални живот, одвојен од религије, изгубио је доста од унутрашње дубине и идеалистичког полета. Морал се спустио сувише на земљу и добио изглед једне далековиде целисходности.” Феноменологија атеизације интелигенције започела је, у ствари, напуштањем почетног културног обрасца због немачких протестантских (лутеранско-калвинистичких) уплива унутар руског православља као и католичких уплива, преко просветитељске критике,⁵¹ интерпретација кантовског просветитељског критицизма (К. Бранковић),⁵² хегеловског (протестантског) синтетика у спекулативном теизму (Д. Матић), „разумног” хришћанства и хришћанског деизма (С. Бошковић, В. Јовановић, А. Васиљевић, М. Кујунџић), атеизма (С. Марковић, Ј. Скерлић) и особене антихришћанске метафизике (Б. Петронијевић) до активне борбе против цркве (социјалистички/комунистички покрет) и марксистичко-просветитељског потцењивања религиозних и националних питања (као давно превазиђених).

Наредни утицај на српску самосвест XIX века и утицај на народни карактер извршили су реформа језика и национални

народа. Зато је његове списе назвао 'источницима... горким и отровним', а његово просвешћеније 'развратним', сматрајући да није корисно народу, јер није саобразно 'данашњима опстојатељствима нашим' и није утемељено на 'благочестију' (православној вери). Његош у свом суду о просвешћенију Доситејејевом зна да буде још оштрији и опорији. Он то просвешћеније не воли јер су му 'зли основи учињени на поруганије светиње словенске'. И додаје: 'Ја бих Доситеја почитовао да је умио свој дар душевни обратити у корист нашег народа, али га обратити није умио и зато га презирем како човјека који није видио у шта се садржи срећа народа, што му може причинити несрећу, и како човјека који је био некоме подло орудије потсмјерија над благочестијем'". А. Радовић, *Свјетосавско просвјетно предање и просвјешћеност Доситејеја Обрадовића*.

⁵¹ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, 92–93; А. Радовић, *Свјетосавско просвјетно предање и просвјешћеност Доситејеја Обрадовића*; М. Костић „Протест епископа Димовића 1794. против ширења 'волтеријанских' противцрквених идеја међу Србима”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 18 (1938), 422–434; „Штетан утицај француског филозофа Баулеа [Pierre Bayle] на темишварског епископа Петра Петровића”, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, 1 (1929), 71.

⁵² Константин Бранковић, *Мислословље или логика за младеж*, Београд 1851.

романтизам. За разлику од Доситеја који је био под утицајем рационализма XIX века, Вук Караџић био је под утицајем немачког романтизма, чије је специфично схватање нације као духовне породице прихватио. Према Јовановићу Вук је био традиционалиста, али особен, без везе са црквом: „Докле је Доситеј био западњак, Вук и поред свог дуговања немачком романтизму био је националист. Али како је још више него Доситеј чистио књижевни језик од русизама, он нас је, иако ненамерно, одвајао од Руса, којима су наши националисти нагињали.”⁵³ Вук Караџић је веровао да се српски национални карактер налази у народним умовинама, пословицама, народним песмама, обичајима и веровањима. Због великог утицаја немачког романтизма, и он је под западним утицајем. Слободан Јовановић указује на велики значај Вукове друге књиге народних песама, у којој је млађа интелигенција тражила основе једне чисто српске етике. Јовановић указује на разнородне елементе који су постали једна специфична целина народне етике, састављена од различитих етичких елемената који су носили обележја различитих историјских периода и друштвених средина, од мистике средњовековних монаха, феудалних појмова о витешкој части, о „строгим правилима игре при јуначким утакмицама” и о „аристократској човечности, по којој јачи дугује заштиту слабијем”.⁵⁴ Косовски завет схваћен је као опомена да Срби нису изгубили царство јер су били надјачани од веће силе, већ због унутрашње неслоге: „Косово је било не само пораз, него и грех, који је требало покајати.”⁵⁵ Јовановић наглашава и Његошев утицај на српски национални карактер. Његош је српску народну судбину осећао сасвим лично: „Косово га је мучило као једног Црногорца крв његовог братственика коју још није осветио.”⁵⁶

Иако просвећивање није схватао као ширење рационалистичке филозофије, већ као ширење научног позитивизма, Светозар Марковић је мислио на Доситејевом трагу.⁵⁷ После Доситеја, Марковић је био најутицајнији моралиста. Дао је идеал тзв. *бољеј човека*, који, за разлику од обичног човека, није егоиста, већ алтруиста, али на свој начин: „Бољи човек био је један слеђећи интелектуалац, који се развијао само у једном правцу, и у кога

⁵³ С. Јовановић, „Један прилог”, 547.

⁵⁴ Исто, 548.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ С. Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932] *СД* 2, 43–148; „Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*. Београд 1910”, *СД* 2, 149–166.

је све било измозгано. Марковић је веровао у позитивне науке онако, као Доситеј у просветитељску филозофију, и зато је нашао свој идеал у једном човеку који не би имао ничега себичног ни субјективног, али у исто време не би имао срца нимало [Базаров]. У наше време, комунисти су показали како тај идеал изгледа, кад се оствари.”⁵⁸ Током XIX века потискује се традиционални културни образац, а све више превладава западни, различитих типова, од различитих демократских образаца, преко конзервативних (не у негативном значењу) до марксистичких и социјалистичких.

Западњаци

Обично се под „западњацима” подразумева наша слободоумна интелигенција XIX века. Са друге стране стављају се тзв. националисти. Не значи да западњаци нису националисти, већ се под националистима подразумевају народњаци, следбеници Вука Караџића. Међутим, западњаци нису само либерали, већ и конзервативци пруског и енглеског типа.⁵⁹ Треба имати у виду и терминолошки релативизам појмова „конзервативно” и „либерално”, који зависе, уосталом, од контекста и конвенције. Вера у напредак у XIX веку неизбежан је састојак свих идеологија, од социјализма, преко либерализма до конзервативизма. Либерали су истовремено са либерализмом усвојили и мацинијевски (Giuseppe Mazzini) национализам.⁶⁰ Иако доминирају идеали Француске револуције, француско револуционарно уређење државе и друштва није било либерални идеал. Често се говори о нашим „Паризлијама” и француском утицају. Пресудан утицај на политичка гледишта о уређењу државе има, међутим, викторијански парламентаризам. Скоро сви либерали, а потом и радикали, заступници су вестминстерског система. Некоме је ближи либерал Гледстон (William Gladstone), а неком конзервативац Дизраели (Benjamin Disraeli),⁶¹ али и једни и други су за парламентарни систем. Радикали (Стојан Протић), међутим, радикално упрошћују парламентаризам, доводећи у опасност целу замисао. Из социјалистичке перспективе, западни конзервативци су и либерали и

⁵⁸ С. Јовановић, „Један прилог”, 569. Уп. С. Јовановић, „Јован Скерлић, *Свештозар Марковић, његов живот, рад и идеје*. Београд, 1910”, СД 2, 159–161.

⁵⁹ Конзервативно није имало негативну конотацију, као што демократско није имало искључиво позитивну. Конзервативно се разумевало дословно, као чување и заштита, што се и задржало, али не у политичком жаргону (конзерваторски радови).

⁶⁰ Не треба, наравно, мислити да пре националистичке идеологије није постојао национализам, односно патриотизам.

⁶¹ Вид. Милош Ковић, *Дизраели и источно питање*, Слио, Београд 2007.

конзервативци и заговорници немачког система (уставна монархија). Борбе се воде између западног конзервативизма (напредњаци), западног либерализма (либерали) и западног социјализма (радикали).⁶² Радикали, који су пореклом социјалисти, следбеници Светозара Марковића, посредују се са народом и постају националнији и конзервативнији јер је, за разлику од либералне западњачке интелигенције, „старински хришћански морал обичајима још од средњег века и од византијске просвете дубоко укоренен у широким слојевима необразованог народа”.⁶³

Подела на западни и источни утицај је релативна. Руски утицај, на интелектуалце у XIX веку, углавном је био западни утицај из друге руке, најчешће социјалистички и марксистички. Поставља се питање ко су онда „источњаци”. Идеолошко приближавање и контакт са представником аутентичне руске политичке и културне опције, Победоносцевим (Константин Петрович Победоносцев), царевим васпитачем и оберпрокуратором Светог Синода, остварио је донекле Павле Маринковић, напредњак, друг Слободана Јовановића, и оснивач и уредник конзервативног политичког листа *Ред*, који је једно време био отправник послова у Петрограду. Иако је руска популарност у народу дубоко укоренена, у интелигенцији (уже схваћеној) нема следбеника руског обрасца. Наклоност према Русији подразумева се у круговима око цркве (нпр. митрополит Михаило) и двора (краљице), старих великаша (нпр. Тенкина завера), официрског кора, већине грађанства и на селу, дакле у највећем делу народа.

Светозар Марковић доводи у везу патриотизам либералног идеолога, Владимира Јовановића са идејама словенофила: „У Русији тако гледа на руски народ тзв. Школа славенофила. Она, ласкајући народу, вели да је све добро што је од народа, глупости сујеверје, православље и обожавање цара и томе подобно. Узани патриотизам В. Јовановића долази често до таквих истих патриотских заблуда.”⁶⁴ Владимир Јовановић је, међутим, западњак,

⁶² Љубомир Неђић, западњак и конзервативац, дубоко је везан за наш патријархални живот. Његови противници окупљени око часописа *Дело*, политички су били радикални следбеници либералних западних идеја. У књижевности, међутим, Деловци (радикали) су књижевни конзервативци и „одушевљени националисти, склони да прецењују 'наше', а потцењују 'туђе', као обично сви они који се сувише удубе у проучавање народне историје и књижевности”. Богдан Поповић је такође западњак – конзервативац (иако је једно време сматран блиским радикалној странци).

⁶³ С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Досијејева сјоменица*, 37.

⁶⁴ Светозар Марковић, „Критика на Младу Србадију”, [*Панчевац* 68–77 (30. август, 3, 6, 10, 13, 17, 20, 27. септембар 1870), (Београд, 17. септембар 1870)], *Целокупна дела*, 4, ур. Радомир Лукић, ЗУНС, Београд 1995 (даље: С.

заступник енглеског парламентарног система са горњим домом независним од круне и састављеним од интелигенције. Марковић, у ствари, критикује Јовановићево поједностављено схватање српског народа као јединствене историјске групе и указује на слојевање српског друштва у Србији и Црној Гори. Поставља питање да ли Јовановић стварно мисли да су Срби и данас „пуни набијених демократских идеја”.⁶⁵ Препоручује му да „прочита протоколе српских народних скупштина у Србији или нека се разговори са каквим војводом или сердаром ’слободне’ Црне Горе”.⁶⁶ Разлике између друштвених слојева и група, уобичајене у свим развијеним земљама, не значе да друштво и народ нису јединствени.

Владимир Јовановић и Алимпије Васиљевић сматрају да је српски народ пре византијског утицаја живео у слободним заједницама, а да је монархију усвојио од Византије: „Старинско, или право српско уређење државе јесте демократско, тј. састоји се у овоме: да народ сам собом управља, на основу правне једнакости, равноправности свију чланова својих.”⁶⁷ Алимпије Васиљевић, бивши студент Кијевске духовне академије, оштрији је, међутим, према цркви: „јерархијска управа цркве није одговарала демократском духу народа српског”.⁶⁸ Износи велике замерке Немањићима: „мислили су Немањићи усрећити народ свој: али умало што га нису сасвим упропастили; јер система туторства [византијско православлје] произвела је код нас оне исте последице, које она производи свуда, где се год јави. Она је тако замутила здраву свест српскога народа да га је понизила до ропског стања.”⁶⁹ Васиљевићево ново и необично тумачење српске историје с правом оповргава Чедомил Мијатовић.⁷⁰ Становишта

Марковић, *ЦД*, 4), 128.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто, 129.

⁶⁷ Владимир Јовановић, *Основи снаге и величине српске*, Нови Сад 1870, 39.

⁶⁸ Алимпије Васиљевић, *Историја народног образовања код Срба*, 1, Државна штампарија, Београд 1867, 60–61; 65. Алимпије Васиљевић узима за основу своје теорије учења Дрејпера и Бекла (Бокљ) чија се дела касније и преводе. Вид. Џон Уиљим Дрепер [John William Draper], *Историја умног развића Јевроје*, 1 (прев. Мито [Димитрије – Мита] Ракић са лондонског издања [1864] прво у *Вили* 1868), Српско учено друштво, Београд 1871, [*History of the Intellectual Development of Europe*, (Harper and Brothers, New York 1862) Belland Daldy, London 1864]; Хенри Томас Бекл [Henry Thomas Buckle], *Историја цивилизације у Инглеској*, 1–5, Коларчева задужбина, Београд 1891, [*History of Civilization in England*, 2 vols, John W. Parker & Son, London 1857–61].

⁶⁹ А. Васиљевић, *Историја народног образовања код Срба*, 60–61; 65.

⁷⁰ Чедомил Мијатовић, „*Историја народног образовања код Срба*. Државна штампарија. Београд 1867”, *Гласник Српског ученог друштва* 23 (1868),

Владимира Јовановића и Алимпија Васиљевића с лакоћом критикује и Светозар Марковић, позивајући се на обичаје и прилике свима добро познате у то време, као што је јасна хијерархијска организација задруге и породице: „Племенско стање народа, то је стање предржавно, патријархално. Тип друштвеног уређења код патријархалног народа, то је породица. Тип друштвеног уређења у демократској републици, то је асоцијација. У породици влада начело старешинства већ по самом строју њеном, племе је скуп породица и међу породицама једнога племена вазда се истиче једна најодличнија по богатству и сили, из те породице природна ствар изилази старешина племена – жупан. ... Рекао сам да је слика патријархалне државе породица. У породици влада онај који је најстарији; он се додуше саветује са својим 'млађима', али само да чује шта они мисле, у ствари, он има решавајући глас и кад он што рекне, 'у млађега поговора нема' већ се мора извршити ... Старешина куће представник је целе породице пред спољашњим светом и понос целе породице захтева да њен старешина буде што поштованији и виђенији у дружини. Овакве патријархалне појмове преноси народ од породице на државу. Он у њој види велику породицу, у владару кућног старешину, који се вазда са љубављу брине о срећи и напретку сваког члана породице. С каквим поверењем и данас ускличе српски сељак: 'тераћу те до књаза!' кад му је каква неправда учињена и никад и не помишља да му кнез неће уделити правду. У народним песмама свугде се види овакав патријархалан поглед на државу или управо на владара и сву господштину што је око њега. Ја не би толико говорио да побијем ваше мишљење о демократском духу српског народа, кад то не би имало свезе с вашим целим политичким радом у нашој књижевности. Данас у Србији српски народ има такве исте патријархалне појмове о владару и династији као и у XIV веку.”⁷¹

Владимир Јовановић је теоријски био републиканац, а практично монархиста. Драгиша Станојевић, републиканац, у полемици са Светозаром Марковићем брани парламентаризам и слободу штампе и критикује Маркса: „За вас је слобода штампе, слобода лична, слобода удружења само 'утопија'... То ви јамачно кажете из учтивости према вашем диктаторском комунисти Марксу!”⁷² Марковић брани Маркса: „Највећа је заслуга Карла Маркса кога г. Станојевић зацело по чувењу називља 'диктаторским

255.

⁷¹ Светозар Марковић, „Критика на Младу Србадију”, 25.

⁷² [Драгиша Станојевић], „Друштвена и политичка борба у Европи”, (Земун, 30 јун 1870), [Панчевац 55–57 (9–16. јул 1870)], у С. Марковић, ЦД, 2, 243.

комунистом', што је он први показао ништавило свију пројекташа који хоће својим сићушним пројектима да оставе и овце целе и курјакe сите' и опет да реше социјално питање. Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање а то је: да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија."⁷³ И Светозар Милетић, вођа пречанских либерала, наглашава да се његова Српска народна слободоумна странка (у Угарској) отворено залаже за републику: „Ми отворено исповедамо да смо за републику, не само у начелу, него и у животу; исповедамо да је монархијско начело порицање сувереног народног права и понижење народа ... али у животу под тим 'знаком' војевати, и снагу противу предрасуда народа и противу двоструки, да и стоструки Турака водити, било би безуспешно."⁷⁴ Дакле, мишљења свих ових личности, сасвим су супротна политичким гледиштима њихових дедова. Књаз Милош је лично прогнао из Србије Владимира Јовановића. То није био само судар генерација, већ и политичких и културних образаца.

С друге стране, и највећи западњаци држе се Русије. Либерали су поред свег свог западњаштва спољнополитички ослонац увек имали у Русији, а напредњаци, који су били разочарани понашањем руских представника у Србији,⁷⁵ а поготово Санстефанским споразумом, поред све разочараности, након лутања, опет траже и налазе ослонац својој спољној политици у Русији, где су га једино и могли наћи. Русија је окосница спољне политике Јована Ристића, Стојана Новаковића и Николе Пашића. Радикална странка је „руска“ странка.

Слободан Јовановић указује да је деветнаестовековна Србија своје политичке институције правила према узору на старије и веће државе: „То је пак изазвало појаву противника страних утицаја, који су више или мање све наше недаће стављали на рачун тих пресађених установа."⁷⁶ Пошто су обрасци били углавном западни, противници страних утицаја били су противници запада. Западни су били, у ствари, и они руски обрасци који су имали западно порекло. Уставност није дошла у Србију са запада, како се често подразумева, већ из Царске Русије. Јовановић издваја две

⁷³ Светозар Марковић, „Критика на 'Друштвену и политичку борбу у Европи' [полемика са Драгишом Станојевићем]", [(Карловци 24. јул 1870) *Панчевац* 60–65 (26; 30. јул; 2, 6, 9. август 1870)] *ЦД*, 2, 146.

⁷⁴ [Светозар Милетић], „Српска слободњачка странка”, *Застава* 92 (9. август 1870) у: С. Марковић, *ЦД*, 2, 256.

⁷⁵ Догађало се да руски представник пусти самог кнеза да га чека што, наравно, није било према инструкцијама из Петрограда. Посебно „гарашански понос” није трпео сличне поступке.

⁷⁶ С. Јовановић, „Један прилог”, 575.

групе критичара запада. Једни су сматрали да је приликом преузимања одређених установа потребна поступност и обазривост, односно да се не сме губити из вида посебност наших прилика. Друга група била је уверена да су код нас постојале самоникле установе које су могле напредовати и без западних образаца. Јовановић поставља питање „да ли су у тренутку обнове наше државе, у XIX веку, доиста постојале неке домаће политичке установе, које су се и без страних образаца могле даље развијати?” Даје негативан одговор, указујући да су Турци разорили нашу средњовековну државу и да „у тренутку ослобођења од Турака није од њене организације било више ни трага. Затекле су се само организације нижег ступња – организације племенске, сеоске, породичне,”⁷⁷ Јовановић потврђује да су заступници страних образаца наилазили на отпор, али указује да је реч била о сукобу два страна политичка обрасца: „Аустријски закони [Уставобранитељи] били су бесумње један страни образац, али ни турско пашовање [кнез Милош], против кога је наш народ дизао буне, није било никакав национални идеал.”⁷⁸ Указује да је слично било и у другим случајевима. Либерали и радикали били су под јаким утицајем западног либерализма (енглеског типа). Са друге стране, владар је тежио да има одрешене руке, по моделу полицијске државе. Оба модела су западна. Након увођења парламентарног система (1888) критикује се страначка расцепканост народа, јер странке стављају своје интересе изнад државних: „О тим интересима много би боље водио бригу један краљ ослобођен притиска странака. Парламент не би морао бити укинут, али његови чланови не би се смели делити на странке. Зашто се држава не би уредила по примеру задруге? Старешина задруге договара се о свему с осталим задругарима, али после тога одлучује он сам. Као у задрузи, тако и у држави мора бити једна глава која води.”⁷⁹ Јовановић указује да се држава тешко може уредити по обрасцу домаћина сеоске задруге, с обзиром на многобројност и сложеност државних задатака. Закључује да је то утопија. Опет се у време појаве фашизма почело говорити о краљу-домаћину по угледу на вође у европским фашистичким државама. Јовановић закључује да се у недостатку домаћих виших државних установа борба, у ствари, водила између различитих западних идеологија: „Једна страна борила се за либерализам и парламентарност, а друга

⁷⁷ Исто. О континуитету вид. Зоран Мирковић, *Карађорђев законик – кривично, породично и државно право усјаничке Србије*, Београд 2008.

⁷⁸ С. Јовановић, „Један прилог”, 576.

⁷⁹ Исто.

за јаку државну власт и ауторитет владоаца.⁸⁰ Ни једна ни друга страна није могла тврдити да једино она разуме домаће прилике. Тачно је било само то, да је од домаћих прилика зависило, која ће страна када преовладати.”⁸¹ Јовановић се залаже за парламентарни систем и због једне специфично српске карактеристике, индивидуализма. Овој особини сигурно је погодовао парламентарни систем, иако је претерани индивидуализам ометао и његову „правилну употребу”.⁸²

Слободан Јовановић не узима у обзир основни православни културни образац, већ разматра само обрасце политичких установа. За разлику од државних, сложене црквене установе преживеле су и надживеле турску власт. Због специфичности турске државне организације, црква је имала и политичку улогу. Српска интелигенција (у XIX веку), која је веру у Бога све више замењивала вером у науку, слободу и просвету, и црква, заједнички су могле да раде још само на националном пољу. Међутим, ту се види разлика између традиционалне стратегије националне политике цркве и националне политике, како је она формулисана у *Начертанију* Илије Гарашанина: „Православна црква на дну душе, иако према другим вероисповедима до крајности трпељива, имала је за идеал једну Велику Србију. Гарашанинов идеал била је једна Југославија која би поред Срба обухватала не само и Хрвате, него још и Бугаре. Ово југословенство учинило је нашу владу у извесним приликама и сувише неосетљивом за религиозне разлике које су међу Југословенима постојале; у извесним приликама она је до наивности потцењивала политички значај тих разлика.”⁸³ Црквена оцена показала се исправнијом од политичке. Треба одати признање цркви која није била за југословенско уједињење. Онаква експериментална држава, без историјске основе и духовних претпоставки, показала се немогућом.⁸⁴

Наслеђе и искуство

У двадесетогодишњем међуратном периоду у новоствореној држави српски интерес подређен је интересу заједничке државе.

⁸⁰ Код нас Бизмарка цени Никола Христић. Краљевски намесник, генерал Јован Бели-Марковић, који се у Берлину усавршавао, уважава пруску војску.

⁸¹ С. Јовановић, „Један прилог”, 576.

⁸² Исто, 581.

⁸³ С. Јовановић, „*Jean Mousset, La Serbie et son Eglise (1830–1904)*”, Paris 1938, 8, 523” [1938] *СД* 12, 457.

⁸⁴ По свему судећи до пада Русије (1917) Пашић верује да може да обједини само српске земље.

У новом рату српска опција, као наследница српске државе, остаје без икаквог спољнополитичког ослонаца. Дакле, нема ослонац у Немачкој, нема ни у Совјетском савезу, а нема прави ослонац ни у Великој Британији, јер за њу не представља природног савезника. За све западне силе, без обзира на њихов распоред у рату, природни савезник је западна католичка Хрватска.

После рата мислило се да је дошао коначни крај српској државној и културној идеји, о чему су више размишљали поражени него победници. Долази до радикалног покушаја промене културног обрасца. Приликом ослобођења од Турака, више државне организације, наравно, није било, али су сачуване организације нижег степена, сеоске, породичне. Након комунизма, из више разлога, нису биле сачуване ни ниже организације. Системски покушај промене свести трајао је око 45 година, да би се на крају показало какве могу бити последице толико дугог потискивања националног и верског осећања. Показало се, такође, да антируска пропаганда, која је почела веома рано, није променила природна осећања наклоности у народу.

Култура памћења наслеђа указује да је потребно оријентисати се на до сада уочене правилности, обичаје (начине) и искуство, без залетања ка непровереним, потпуно страним моделима, ма колико били „прилепчиви”. Треба на умерен и сумњичав начин критички преиспитивати нове пројекте и експерименте, разматрајући њихове стварне могућности и дomete. Не могу се затварати очи пред очигледним чињеницама да не можемо променити свој географски положај, да смо врло кратко били само под једном сфером утицаја, као и да је то добро познато и пријатељима и непријатељима. Ниједан народ не може да изађе из својих основних оквира. Карактер народа историјски је условљен и свака радикална промена може да остави несагледиве последице. Није довољно усвојити несумњиве опште вредности, већ разумети начин размишљања великих сила, не замењујући га наивно са пропагандом истих држава. Велике државе воде вековне стратешке политике. Треба гледати како се бране од туђих утицаја и како решавају своје унутрашње проблеме, како се „носе саме са собом”. Њихови унутрашњи проблеми преносе се на цео свет, пре или касније.

Само са јасним ставом и свешћу о својим реалним могућностима можемо остварити ослонац у себи и поставити се на јасан начин који омогућује реалне договоре и оствариве компромисе. Неоствариви компромиси најскупље коштају. Већ сама реч „компромис” у дипломатији не значи компромис, већ исто што и спремност на прихватање захтева туђе, јаче стране. Треба

оставити по страни радикалне нове идеје и далеке циљеве, ма колико били „прилепчиви”, и прагматично поступати, ослањајући се на искуство. Старе државе оријентишу се на основу искуства генерација које претходе, а не на основу тренутног расположења и жеља једне генерације. Треба кренути од себе, од наслеђа, увек узимајући у обзир околности које се не могу изменити. Да би наслеђе било ослонац, треба га осећати, брижљиво негујући културу памћења.